

KILDEGJENNOMGANG

Middelalderske kirkesteder i Oslo

Gamle Aker kirke. Foto Riksantikvaren

Juni 2015

INNHOLD

Innledning	2
Aker (hovedkirke)	3
Maridalen Sta. Margareta	4
Smedstad kapell	5
Furuset	6
Hovin Sta. Maria kirke og hospital	7
St. Halvard kirke (domkirke)	9
Korskirken	11
Nonneseter Sta. Maria kirke (klosterkirke)	12
St. Clemens	14
St. Nikolai	14
St. Lavrans kirke og hospital	17
Hospitale Sacerdotum (ikke registrert)	19
Hospitalet ved Mariakirken (ikke registrert)	20
Sta. Maria (kongelige kapell)	21
Akershus borgkapell	23
Bispegårdskapellet	24
Franciskanerklosterets kirke (klosterkirke)	24
St. Olavskirke og Dominikanerklosteret	27
St. Edmund og Sta. Maria klosterkirke	29
Forkortelser	31

INNLEDNING

Kildegjennomgangen er en oversikt over middelalderske kirkesteder. Den dekker både kirkesteder som er i bruk i dag og noen av de som er nedlagt.

Gjennomgangen er ordnet etter kommunenummer, mens rekkefølgen på kirkestedene er tilfeldig.

ID er henvisning til id.nr. i Riksantikvarens database over kulturminner, Askeladden, www.asketadden.ra.no .

Kildene som er benyttet, er både arkiver, bygdebøker og eldre skriftlig materiale. Oversikt over forkortelsene for disse kildene, fins på siste side.

Kildegjennomgang for registrering av middelalderske kirkesteder er utført av NIKU ved Jan Brendalsmo på oppdrag av Riksantikvaren.

Forberedelse av kildetekstene for publisering og kopling til ID-nummer i Askeladden er gjort av Jan-Erik G. Eriksson, Riksantikvaren.

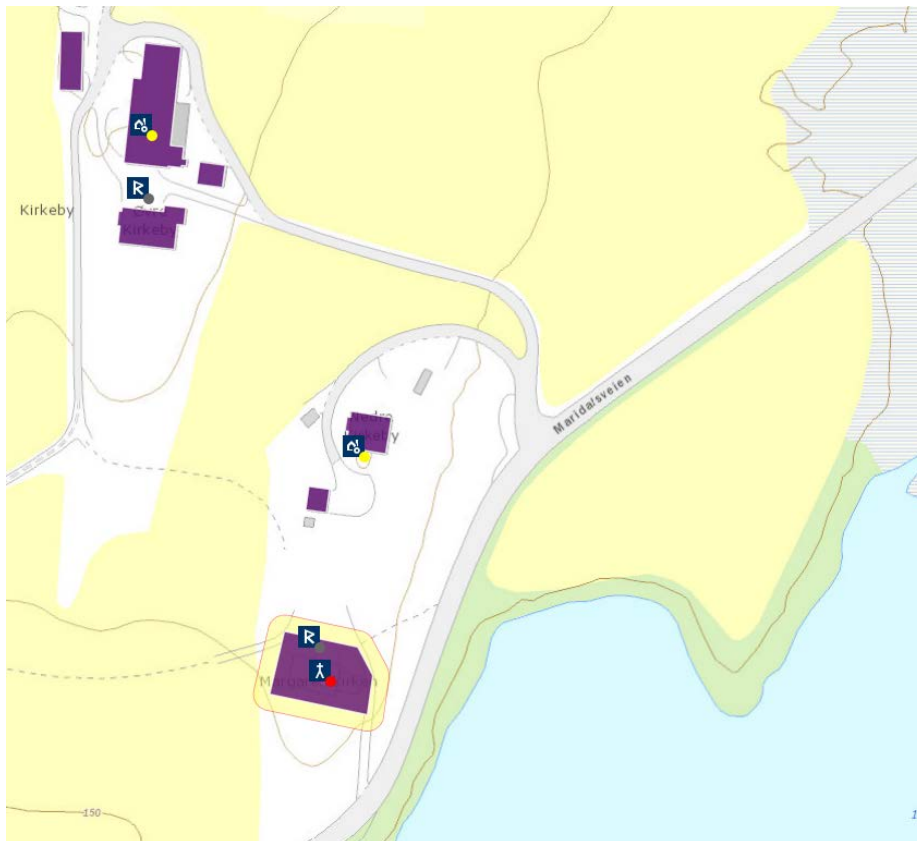
Registreringen av middelalderkirkegårdene i Akershus er utført av NIKU i 2012.

For kirkesteder i middelalderbyen Oslo vises også til boken *Faglig program for middelalderarkeologi – Byer, sakrale steder, befestninger og borger* (Riksantikvaren 2015). Boken er også tilgjengelig i PDF-format gjennom Riksantikvarens Vitenarkiv: <http://hdl.handle.net/11250/279986>

MARIDALEN STA. MARGARETA, gnr. 62 Kirkeby (Vestre Aker sogn).

ID 80125

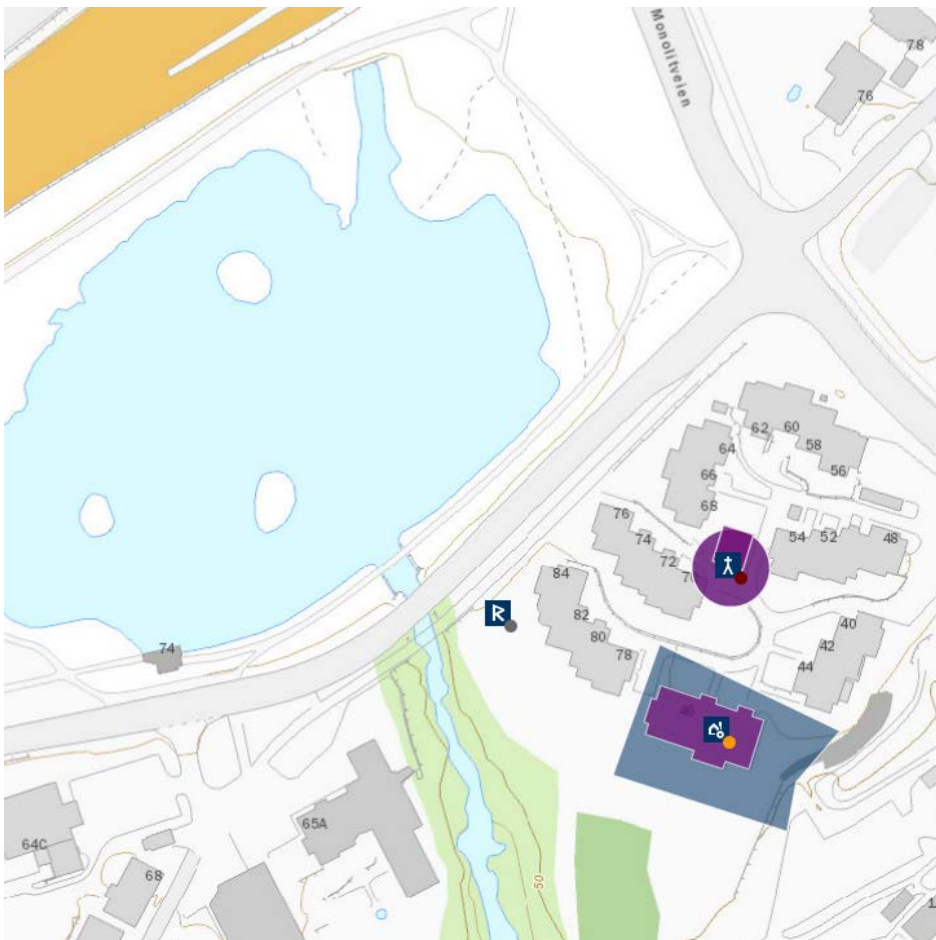
Ruinen av den romanske steinkirken, som hadde rektangulært skip og smalere, rektangulært kor, står som del av tunet på (gnr. 62/6) Kirkeby nedre. Dette navnet viser til en utskilling etter at kirken var bygd. Kirken er nevnt i RB (s. 550), men fortegnelsen over landskyld mangler som følge av at noen sider i jordeboken mangler (RB 115). Prestbolet lå øde og husene stod til forfalls i 1400, for da nybygde Ogmund på Grefsen hele tunet. For dette skulle han slippe bygselsavgiften i seks år og deretter svare en fast sum så lenge han levde samt vedlikeholde bygningsmassen (RB 550). Blant de som bekreftet denne avtalen var *sire Peter*, prest ved Aker kirke, rimeligvis i egenskap av hovedkirkeprest. Rimeligvis er det dette tidligere prestbolet som vises i form av en skyldpart i *Kirckebye* til Aker hovedkirkens mensa på 1570-tallet (St. 3), selv om bygselsretter ikke ser ut til å være ført for Aker prestgjeld. I 1743 noterte sogneprest Holmboe at «Ved Maridalsvandet paa gaarden kirkebye staaer nogle mure af Mariæ kircke, som ingen kand mindes naar blev ødelagt eller af hvad aarsag (Røgeberg 2003:355). Kirken er heller ikke nevnt på 1570-tallet (St. 2f), så den må være nedlagt før denne tid. (kartreferanse: CO 047-5-3).

SMESTAD KAPELL, gnr. 32 Smestad (Vestre Aker sogn).

ID 85502

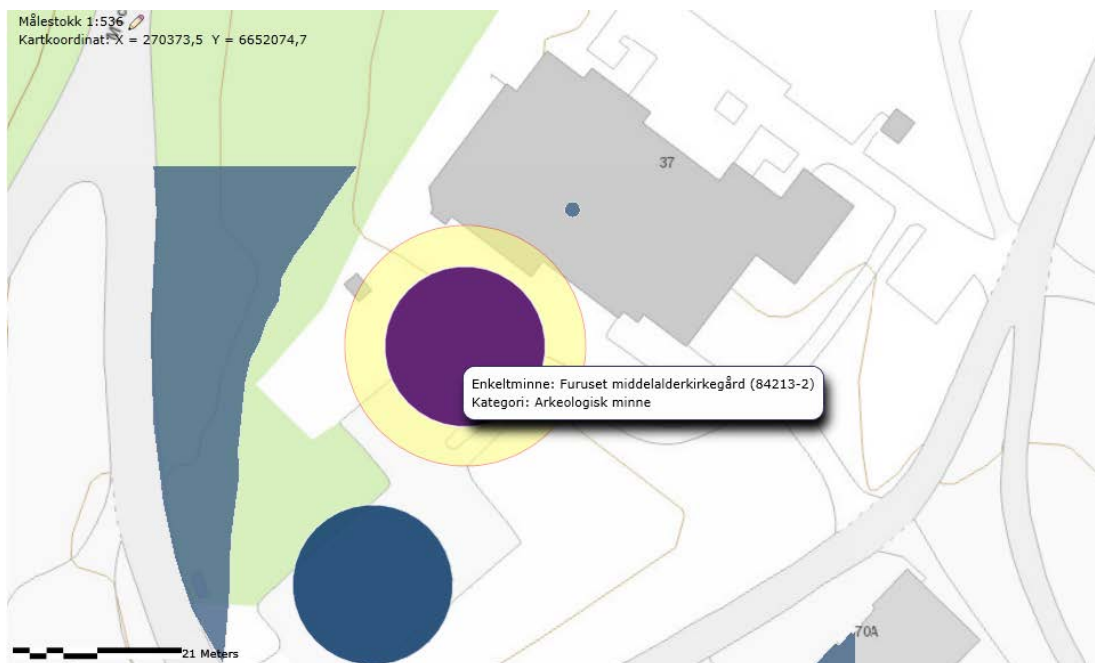
Eneste omtale av kapellet er på 1590-tallet (JN 5): ”Disligiste eth capel vid Smidtzstad aff træ, oc den staar endnu nogit aff, som man kand see hinder, oc der holtis ocsaa prædicken i hinder, alt mens Aggers kircke vor wferdig”. Det foreligger ingen opplysninger om hvorvidt det lå jordegods til denne kirken, eller om det regulært var prest til den. Området består i dag av tett boligbebyggelse, og det er også fjernet en del av terrenget i nordkant ved fremføring av Monolittveien. I tiden 1157/58-1170 ble Smestad solgt fra biskop Thorstein i Oslo til cistercienserne på Hovedøya, og dette ble stadfestet av biskopene Helge (1170-90) og Nicolas (1190-1225) (Reg. 1355-57). Bowitz (2009:60) mener dette kjøpet var uttrykk for klosterets behov for å etablere en avlsgård (*grangie*) nær Oslo by i et rikt jordbruksområde. Siden kirken ikke er nevnt med landskyld fungerte den trolig som grangiekapell. At Jens Nilssøn på 1590-tallet skriver at den tidligere ble benyttet for prekeners mens Aker kirke ble reparert, kan ha sammenheng med en omtale i 1532 der Aker kirke blir beskrevet som plyndret av Hr. Mogens Gyldenstjerne (*røffue clostere oc kircken [på Hovedøya] alt thett ther i war saa wsparligen att thett er icke well christeligt oc tesligest haffuer hand ladett giortt mett Agherskircke*, DN IX:688). Det er uvisst hvorvidt det har vært gravplass ved denne kirken. (kartreferanse: CN 045-5-2).

FURUSET, gnr. 111 (105/150) Furuset øvre (Østre Aker sogn).

ID 84213

Eldste omtale av kirken er ved sognet i 1345 (DN VI:173). En innførsel i biskop Eysteins jordebok ca. 1400 kunne antyde at kirken da var uten sogn i og med at områdereferansen er Osloherad og ikke sognet (*Jtem Lirbek alt vider Furusætre m^s bool j Oslo herade*, RB 292), men sognet nevnes likevel på to andre steder i jordeboka (RB 261, 285). Til samme tid lå det en skyldpart i *Furusætres kirkiu by* til Clemenskirken i Oslo (RB 292). At Furuset var bruksdelt rundt 1400, og det utskilte bruket hadde navnreferanse til gårdens kirke, tilsier at gården nok hadde vært kirkested seinest siden 1100-tallet. Det er ingen innførsler i St. (s. 2f) som kunne ha indikert at det tidligere var prestbol til kirken. Kirkestedsgården Furuset er gjennom årene sterkt redusert i utstrekning ved at Furuset nedre og store deler av Furuset øvre er lagt inn under (gnr. 105) Ulsholt (NG 109, 126). Ifølge notat fra Byantikvaren (saksnr. 200810453-3, 16.10.2008) skal det være funnet skjelettresten ved grøftarbeider på lokaliteten Sandbakken, og kleberfragmenter fra middelalderen (gårdstun?) i krysset Furusetveien/ Ulsholtveien rett ned for nåværende Furuset kirke. (kartreferanse: CP 046-5-3/5-4?)

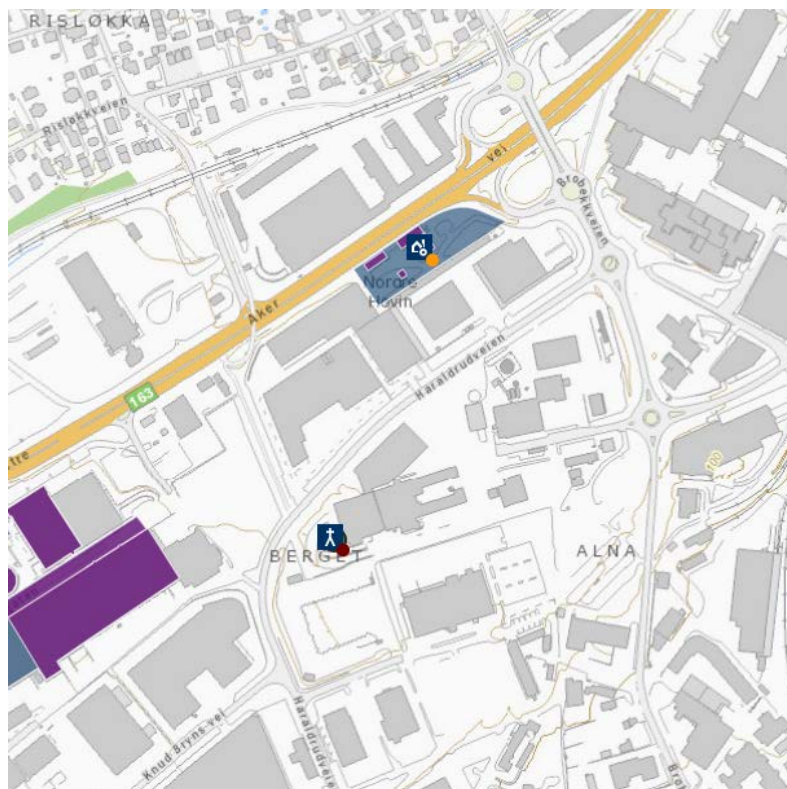
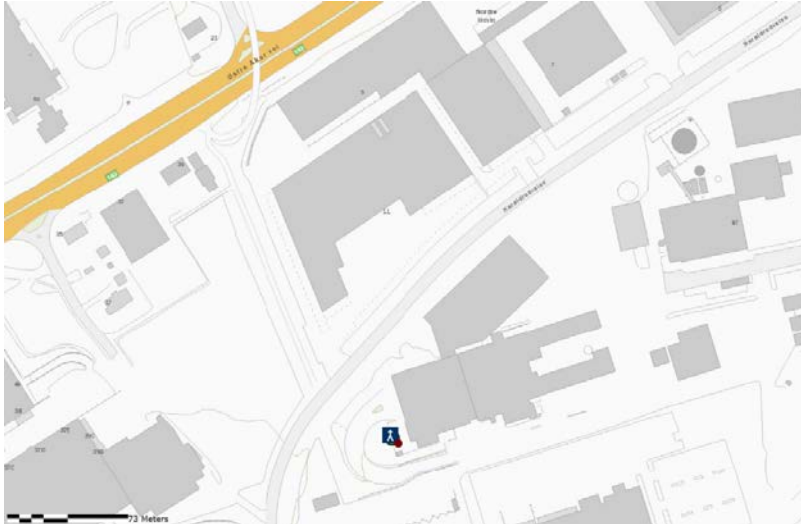

HOVIN STA. MARIA KIRKE OG HOSPITAL, gnr. 122 Hovin (Østre Aker sogn).

ID 84648

Eldste omtale av hospitalskirken (*ecclesiam hospitalis beate Marie virginis dicti Hoffwinar*) er i 1395 (DN III:522), og prest ved kirken nevnes 1371 (*Thorer Colbiornarson prester aa Hofwini*, DN II:420). Kirken var ifølge Jens Nilsson en steinbygning, og på 1590-tallet var den forfalt, kun «*nogit aff muren staar igen*» (JN 5). Muligens var dette en gammel høgendeskirke, da *Arnulfr a Haufuinn* i 1312 nevnes som en av domsmennene i en sak mellom biskopen på Hamar og kapitlet ved Oslo domkirke om veirett (DN II:113, III:98). I en innførsel i biskop Øysteins jordebok 1388-1401 på stedet der kirkene i Oslo by føres heter det at «*En eighnir þa sem liggia til Hofuinar spital standa skrifuadar vider Akers kirkiu*» (RB 299). Altså at landskylden var ført under kirkene i Aker prestegjeld. Dessverre er disse sidene tapt, kun overskriften er bevart (*Akers kirkiu* hhv. *Hofuinnar spital*, RB 115). Disse opplysningene viser at hospitalsanlegget, eller i det minste dets landskyld, da lå til Aker kirke. Aker kirke hadde på sin side seinest fra rundt 1230 ligget til benediktinernonnene ved Nonneseter kloster (Reg. 2213), kanskje allerede fra 1186 (Reg. 1969). Denne rokkingen i jordeboka antyder likevel at det ikke var så svært mange år siden Hovin hospital – eller kun dets inntekter – eventuelt var blitt overført nonnene. «Akers Sogneprest har da maaske ved denne af Akers Kirke vedligeholdte Stiftelse holdt en Vicarius (*mansionarius*), der som Forstander for et Klosterhospits har opfyldt Nonneseters Gjæstfrihedsplikt, og befriet Klosteret selv for Indryk af Pilegrime og andre Reisende» (Lange 1856:487). Likevel – kirken er ikke eksplisitt nevnt etter 1400, siste omtale av prest er i 1401 (*Arnulfuer Nikolosson prester a Hofuini*, DN IV:715), og det er ikke kjent godgjerninger overfor hospitalet etter 1395 da erkebiskop Vinald og biskop Eystein tilsto 40 dagers avlat til alle botferdige som besøkte eller bisto *ecclesiam hospitalis beate Marie virginis dicti Hoffwinar Asloensis dyocesis* (DN III:522). Dette tiltaket kan muligens skyldes at hospitalet da nylig hadde brent eller at annen økonomisk ulykke var kommet over det. Det er uansett sannsynlig at noe var skjedd med hospitalet rundt 1400, og det reiser tre mulige scenarier. Det ene er at Hovin hospital, slik Lange antok, da ble lagt til Nonneseter kloster og at det ble liggende der fram til klosteret ble nedlagt ved reformasjonen. Det andre er at hospitalet ble nedlagt og landskylden lagt til Aker kirkes mensa og/eller fabrica. En tredje mulighet blir argumentert for av Faye (1882:73f): I en rettssak i 1599 mellom lesemesteren i Oslo og forstanderne ved Oslo hospital om retten til gården Hovin og bygården *Povelsgården*, ble det av forstanderne vist til en gammel jordebok. Ifølge denne lå fra gammelt av «*Hofvin och Capella, der hos ligger, och Povelsgaarden*» til en institusjon kalt *Hospitale sacerdotum* og som da for lengst var «*ødelagt och afschaffit*». De mente dermed at disse gårdene skulle overføres Oslo hospitalet som var blitt opprettet i 1538, slik dette hospitalet da hadde fått overført inntektene fra det tidligere St. Lavrans hospital. Lesemesteren, magister Halvard, opplyste derimot for det første at de to omtalte gårdene hadde ligget til kapitlet og kannikene ved domkirken (St. Halvards kirke) og fulgt denne «*wdj nogle hundrede Aar, Ock aldrig nogen tiid shall hafue Liggit till Sancti Laurentii Spetall her wed Opsloe*». Videre at domkirkens kanniker og prester hadde hatt et hospital ved domkirken for «*gamble Udleffuede Canniker och Prester*» kalt *Hospitale sacerdotum*, og at *Povelsgården* hadde fungert som hospitalsbygning og Hovin som avlsgård. For det tredje at ved reformasjonen ble hospitalsbygningen nedlagt og inntektene fra stiftelsen samt Hovin lagt til erkepresten, og deretter bevilget lesemesterstillingen til dennes underhold. Mester Halvard vant saken. Faye kunne dessuten underbygge dommen ved å henvise til Andreasalterets jordebok 1601 og Oslo domkapittels jordebok 1595, og som bekreftet mester Halvards påstander. Mye peker derfor i retning av at Hovin hospital ble lagt ned rundt 1400, dets inntekter lagt til et (da nyopprettet?) hospital ved domkirken kalt *Hospitale sacerdotum* og Hovin benyttet som avlsgård under dette. Steinkirken på gården ble tydeligvis stående en periode, i og med at den nevnes i jordeboken som forstanderne henviste til (*Hofvin och*

Capella, der hos ligger). Uansett var den en ruin på 1590-tallet. Ingen spor av det middelalderke hospitalsanlegget på Hovin er kjent eller nærmere lokalisert. Trolig bør det søkes i tunområdet på (gnr. 122/1) Hovin søndre, både pga. høyeste bruksnummer men også pga. terrenget. TUNET på Hovin søndre ligger på en rygg i landskapet, hvilket høver bra for en jernaldergård. (Kartreferanse: CO 045-5-2).

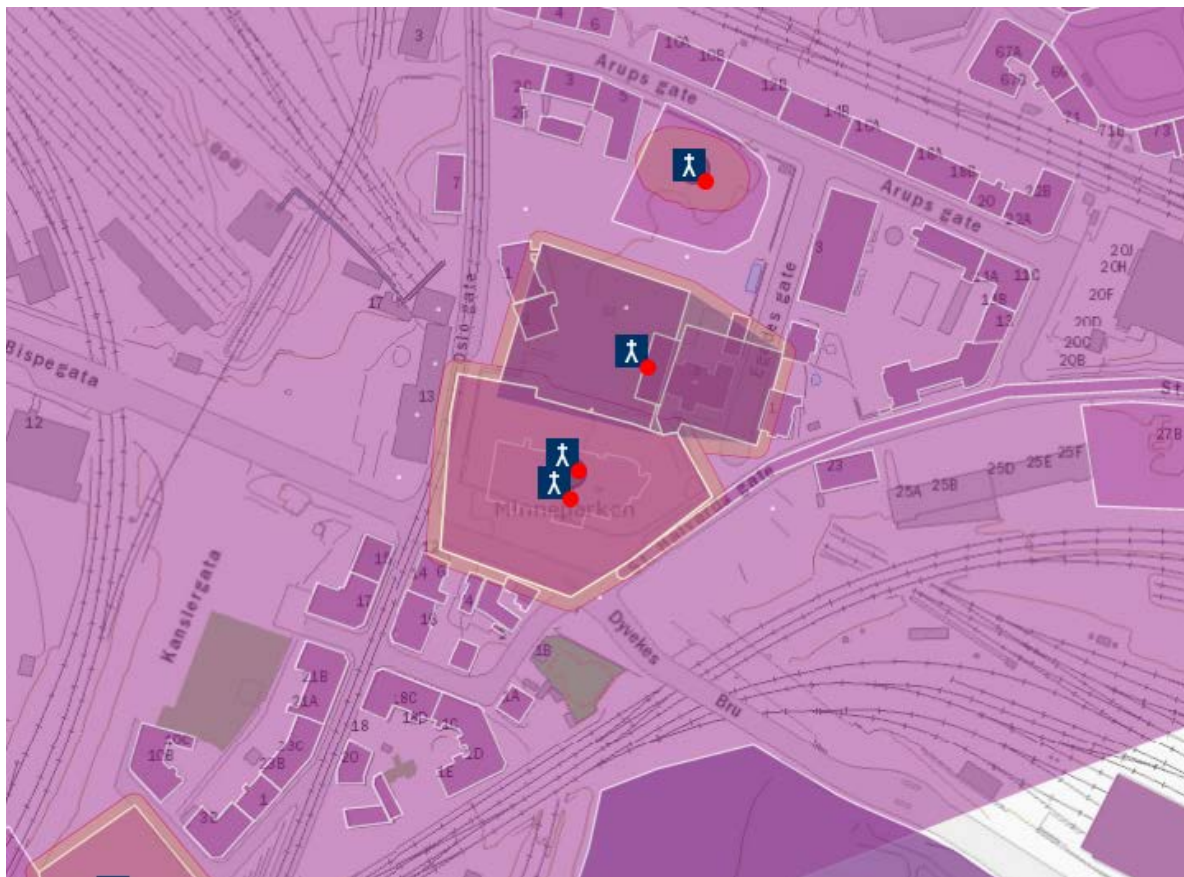

ST. HALVARDS KIRKE (domkirke), St. Halvards plass 3. Gnr.250 bnr.45, Gnr.999 Bnr.1, 821.

ID 42176

Ruinene av St. Halvards kirke ligger i Minneparken (også kalt Ruinparken) mellom Oslo gate, Bispegata og St. Halvards gate. Første utgravninger var i 1865 ved Nicolay Nicolaysen (Nicolaysen 1866). Minneparken ble formgitt av arkitekt Gerhard Fischer og ble åpnet i 1932. Tidligere var dette området for St. Halvards plass, og det har stått flere bygninger fra 1800-tallet på stedet. Deler av ruinen ble fjernet ved graving for kulvert for Østfoldbanen i 1920-22. Disse delene av ruinen ble rekonstruert over kulverttaket i 1930-31 (Fischer 1950). Eldste eksplisitte omtale av et bispesete i Oslo (*Alpsa*) er ca. 1100. Kilden er den såkalte Firenzelisten, et forarbeid for opprettelsen av erkesetet i Lund i 1104 (Nyberg 2008). Biskopskirken i Oslo var dedisert St. Halvard (jf. DN III:7). Om ikke helt ferdig bygd så var i alle fall koret reist i 1130, for da ble kong Sigurd Jorsalfar gravsatt i korets sørvegg (Soga om Magnussønene kap. 33, Eide 2008). Kirken ble opprinnelig bygd som basilika med smalere, kvadratisk kor med apsidal avslutning, flankert av to sidekapeller, også de med apsidal avslutning, et større inntil korets nordside og et mindre mot sør. Videre har kirken tverrskip som stikker kort utenfor sideskipene mot nord og sør, og et sentraltårn. Det var portaler i tverrskipene mot nord og sør, tverrstilte portaler i skipet nær vestveggen, vestportal, samt en portal i korets sørvegg. På slutten av 1200-tallet ble koret utvidet og forlenget i gotisk stil, trolig på 1260-tallet. Det ble avsluttet mot øst med fire apsider. På nordsiden ble lagt til et sakristi (jf. DN IV:790). Fra nordre sideskip i kirkens vestfront gikk en overbygd bro over til bispegården. Denne hadde trestolper frem til 1240, da den ble revet ned ved krigshandlinger. Den fikk senere murfundamenter (bevart). På et tidspunkt ble det reist støttestolper mot skipets nord- og sørvegger nær vesthjørnene. Dette støtter antagelsen om at skipet hadde to hjørnetårn i vest. Kirkegårdsavgrensningen var bygd i stein seinest på begynnelsen av 1200-tallet. Mot øst er trolig kirkegården utvidet i sammenheng med byggingen av nytt kor i 2.halvdel av 1200-tallet. Mot nordvest er utvidelsen kjent fra skriftlige kilder i tillegg til at den er påvist arkeologisk. Bygården Thomasgård avstod en del av arealet sitt her og fikk kallenavnet «Thomlen». Mot sør er kirkegården fjernet ved graving for bebyggelsen langs Bispegatas sørside på 1890-tallet og ved fundamentering av gaten i senere perioder. Kirken var en viktig begravelseskirke. I perioden 1130-1160 ble en rekke konger og kongelige begravd her, foruten Sigurd Jorsalfare, Magnus Sigurdsson Blinde, Inge Krokrygg, Orm kongsbror og kongssønnen Håkon unge. Det er en rekke omtaler av gaver til kirken i forbindelse med gravlegginger. Like vest for vestfronten er bevart en gravstein over Gudrun på Hauge. Etter reformasjonen ble kirken stående, etter hvert som den eneste kirken i den gamle middelalderbyen. Den var fortsatt en viktig. Bl.a. er biskop Jens Nilsson gravlagt her i år 1600, sammen med sin hustru Magdalena Frandsdatter. Hun døde i 1580-årene, og gravhellen er bevart i høykoret. Kirken brant med resten av middelalderbyen i 1624 men ble ikke hardt skadet og kunne brukes videre, da med sognekirkefunksjon for Oslo (området for den gamle byen). Bruken opphørte i 1661, og kirken forfalt deretter raskt. Ruinen ble benyttet som steinbrudd for byggearbeidene på Akershus festning. Det er bevart en rekke steiner som er antatt å komme fra Halvardskatedralen i Øvre slottsport, Kongens bastion. Porten ble ommurt i 1684, 17 år etter at «Steenene aff den gamle forfaldene, Opsloe Kirche worder affbrudt, och till wor festning Aggershuus henfördt, saa och derefter til fortificationen sammestedz worder forbrugt» (Riksarkivet, Stattholderarkivet, D Ia Innbundne kongebrev, pk.8 nr.1714). Det er kjent i alt 15 altere i kirken (RB 274-291). Som for de andre bispekirkene ble også Halvardskirken benevnt som *stadr* (f.eks. DN II:668). Da Jon Martinsson på Sørum skulle dra på pilegrimsferd satte han i 1400 opp sitt testamente, og blant de mange forordninger var at dersom han døde i Norge skulle hans legeme flyttes i prosesjon rundt mellom en rekke kirker i Oslo («og lade indride med mit stackede Harnisk og en

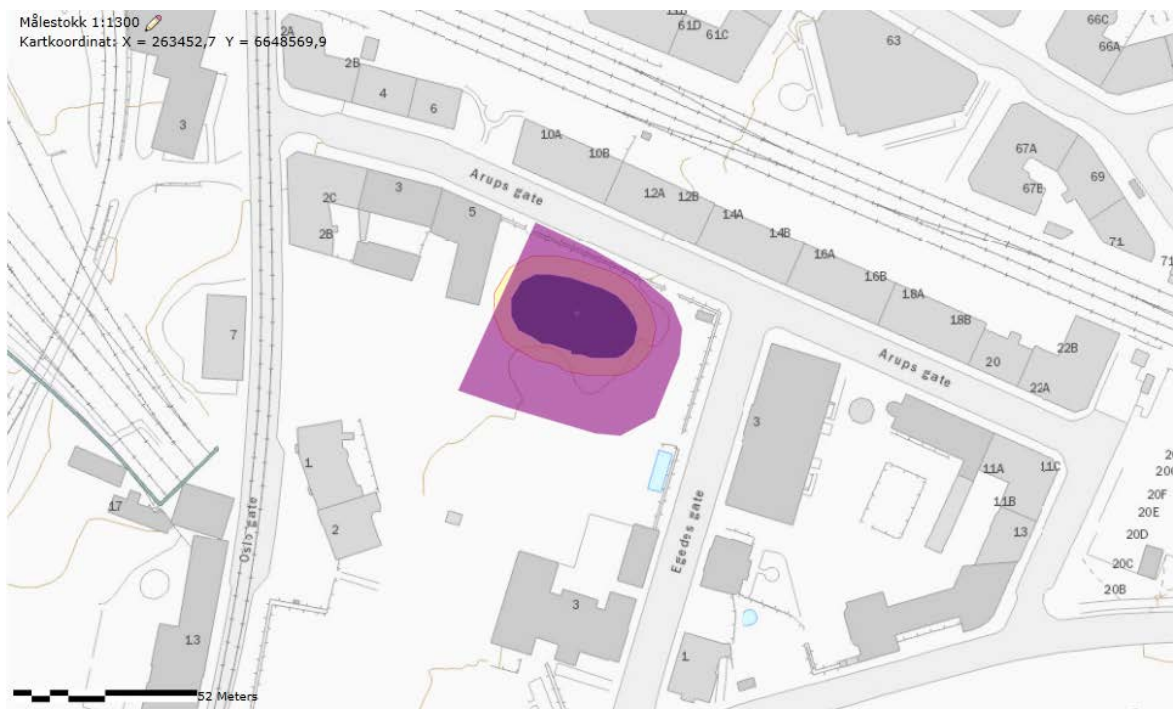
Hengst) før det ble gravlagt i Mariakirken: «Vil ieg at min skiold og helm skal ophengis [over graven] i hellig Kaarsis Kirchekoer der som dend unge Kong Haagen huiler» (DN XVI:42). (Kartreferanse: CO 045-5-3).

KORSKIRKEN, Arups gate/Egedes gate 2 Gnr.233 bnr.56.

ID 42177

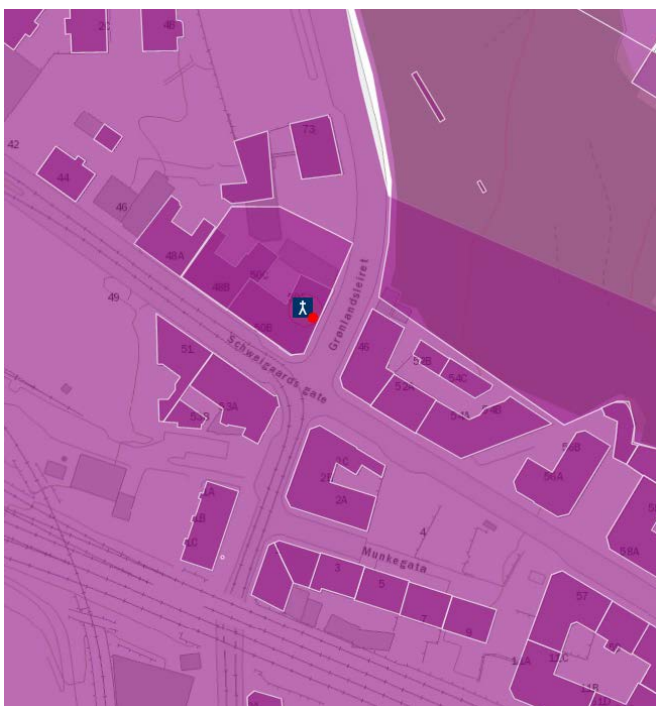
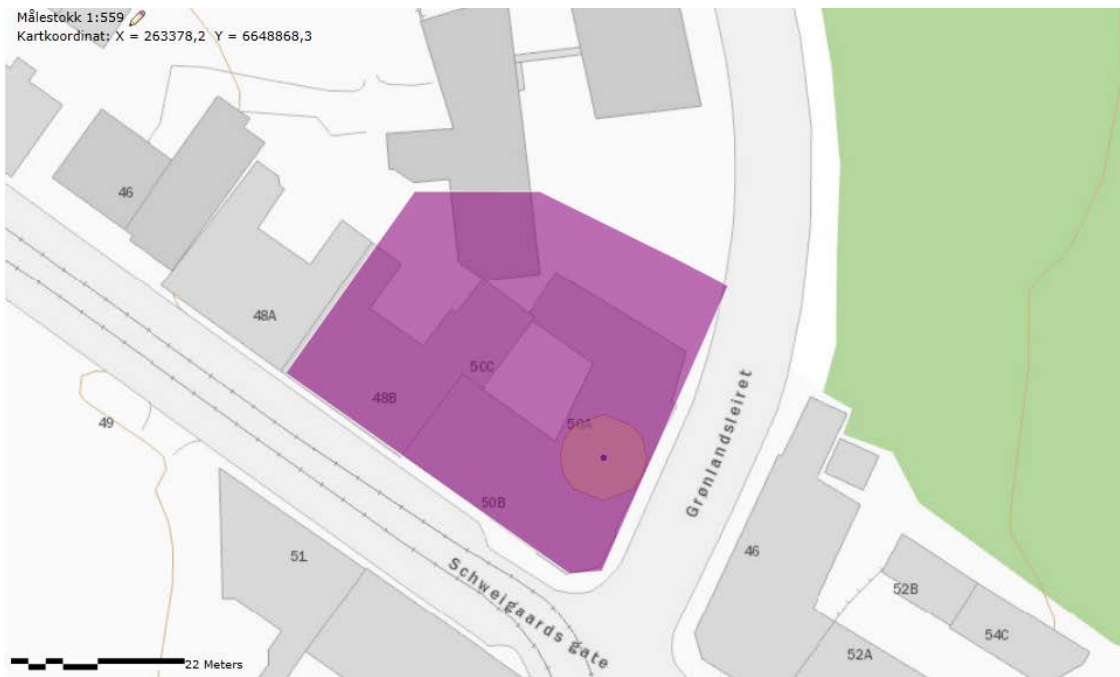
Ruinene av Korskirken ble fremgravd på området Oslo lekeplass i 1922. Det ble funnet fundamentene og litt av de laveste delene av østre deler av kirken. Også deler av kirkegårdsmuren ble funnet. Kirken sto rett nord for St. Anna gildestue og inntil Olavsklosteret (dominikanere). Den hadde rektangulært skip med smalere, rektangulært kor. På et seinere tidspunkt ble det reist et sakristi inntil koret på nordsiden. Kirkegårdsmuren hadde rettvinklede hjørner mot nordvest og sørvest, men mot øst hadde den en halvsirkelformet avslutning. Mot vest har den trolig stått inntil et gateløp. Dette har trolig vært bestemmende for kirkegårdsavgrensningen mot vest. Kirken ble trolig revet etter reformasjonen. Det er bevart skulpturfragmenter og profilert tegl fra kirken, og disse kan stilmessig dateres til slutten av 1200-tallet (Fischer 1950:126f). Disse bygningsrestene må være fra om- eller påbygginger av kirken, for den er nevnt i brever allerede i 1248 (*Korskircke*, Reg. 1897, 1978-79). Den er ikke blant kirkene som er nevnt i sagaberetningen om kampene i 1240 i forbindelse med kampene mellom Håkon Håkonsson og hertug Skule. En runeinnskrift funnet ved utgravninger på den nærliggende «Oslogate 6»-tomten nevner imidlertid Korskirken. Innskriften er funnet i lag som kan dateres til første del av 1200-tallet (Schia 1991:90). Kirkens grunnplan kan antyde 1100-tallet som byggetidspunkt. Korskirken var sognekirke kun (som det ser ut til) for gårder inne i byen, i dennes nordre del (bl.a. DN II:59, IV:90, IV:704, XIII:60). Kirkens status var høy: i 1370 var presten ved Korskirken dessuten kannik ved domkirken i Oslo (DN IV:490), og i 1351 nevnes presten der som vitne sammen med abbeden på Hovedøya, erkepresten i Oslo og to kanniker (DN IV:354). Rundt 1400 dro kirken landskyld i hovedsak av gårder i nærområdet, men også så langt sør som Trøgstad i Østfold og Sande i Vestfold og i nord til Hadeland og Toten (RB 294f). (Kartreferanse: CO 045-5-3)

NONNESETER STA. MARIA KIRKE (klosterkirke), Grønlandsleiret /Schweigaardsgate 50-55, Gnr.230 Bnr.286.

ID 32214

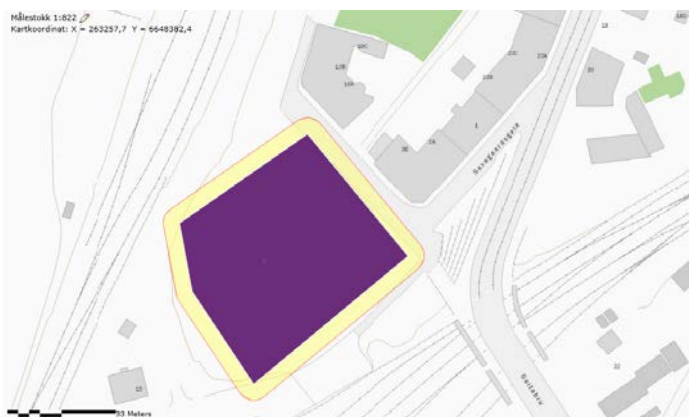
Nonneseter kloster (benediktinernonner) er først nevnt i 1161 i forbindelse med kampene i Oslo mellom kong Inge og Håkon Herdebrei (Soga om Håkon Herdebrei kap. 17). Klosteret ble etablert utenfor middelalderbyen i nord, på nordsiden av Hovinbekken, trolig i første fjerdedel av 1100-tallet og etter initiativ fra Oslobiskopen. Ordenstilknytningen er ikke sikkert belagt. Men som Lange (1856:424f) anfører var det tette forbindelser til benediktinernes nonnekloster på Gimsø ved Skien, noe som sterkt sannsynliggjør også Nonneseter som benediktinerkloster. Jf sammenstillingen i kong Magnus Håkonssons testamente i 1277 (*sanctimonialibus de Gymbeseye Asloensis dyocesis jtem sanctimonialibus in Asloia*, DN IV:3). Nonneseter var dessuten underlagt Oslos biskop som visitator og som øverste ansvarlig for sin økonomi (jf. RB 299). Rimeligvis var deres kirke dedisert Maria, hvilket også finnes i en regest fra 1622 (Reg. 1327/DN XVII:861). I 1396 lå ”*alt Mykkla Aker ok kirkiuna med ollum prestleghom ingioldum*” (dvs hovedbølet av gården Aker og kirken der) samt 12 aurebol i *litla Aker* til Nonneseter, samt et meget stort antall skyldparter spredt over hele Østlandet (RB 299-309). Aker gård og kirke ble gitt nonnene av Oslobiskop Helge i 1186, og de ble begunstiget med en rekke større og mindre gaver, begunstigelser og beskyttelsesbrev fra paver, konger, biskoper, erkebiskoper og øvrige den jordeiende elite (Reg. 1946-2001). Klosteret unngikk sekulariseringen i 1533, men i 1547 fikk Norges kansler Peder Huitfeldt «Jomfruklosteret i Oslo» i forlening mot å «føde og klæde Nonnerne», og allerede i 1551 var bygningene begynt å forfalle (Lange 1856:434f). Anlegget er lite kjent arkeologisk, men et hjørne av en steinbygning ble i 1879 påvist og undersøkt på det sted der «Munkeklostergaarden» sto i Schweigaards gate nær hjørnet mot Grønlandsleiret. Bygningen ble i 1602-03 omtalt som del av «*det gamle kloster Aaslo*», samt at det da ble lagt «*nye bjelker i det krysshus ud fra den store kirke*». I 1616 ble klosterets «kirkemur» overdratt Oslos borgerskap til bruk ved bygging/repasjon av rådhuset. Ved nybygging på tomten i 1757 ble det påtruffet flere murrester og en mengde skjeletter (Nicolayssen 1862-66:731f, Schia 1991:94f). Nicolayssen mente at ikke bare kirken, men også de øvrige bygningene i anlegget var reist i stein. Ved arkeologiske undersøkelser i Hollenderkvartalet (Grønlandsleiret/Schweigaardsgate) er det i Grønlandsleiret 61 funnet en øst-vestgående mur og graver på sørsiden av denne (Wiberg & Bjøve 2005). Dette kan være en nordre kirkegårdsmur. (Kartreferanse: CO 045-5-3).

ST. CLEMENS, Saxegårdsgata 8, Gnr. 233 Bnr.473.

ID 51949

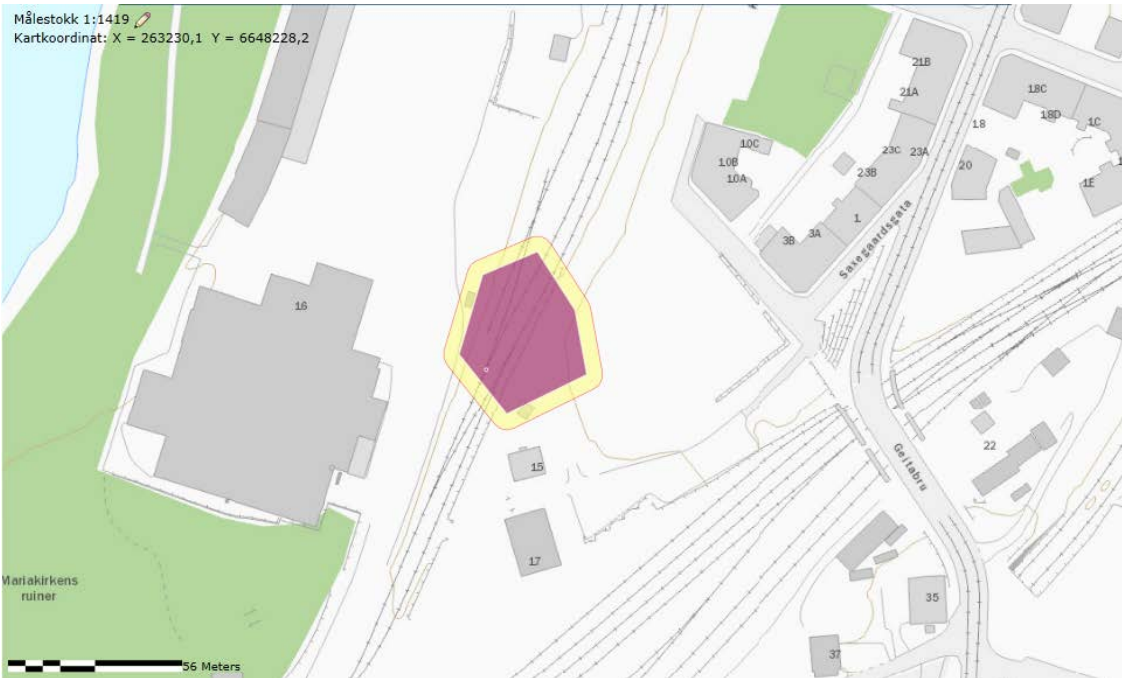
Kirken er bevart som ruin og ble fremgravd i 1920-21. Bare koret og litt av østveggen i skipet ble i sin tid fjernet. Disse er rekonstruert samtidig med konserveringsarbeidene i 2000, etter at jernbanens garasjebygg var revet året før. Som også Edmundskirken på Hovedøya har kirken et rektangulært, toskipet grunnplan med kvadratiske midtpilarer. Det er tre slike, men fundamentmurer viser at det opprinnelig bare har vært påtenkt to. Koret er kvadratisk og smalere, og trolig har det hatt en innvendig apsidal avslutning (Fischer 1950:89). Selv om koret er bygd først, må skipet ha vært bygd som ledd i ett og samme byggeprosjekt. Kirkens byggetidspunkt kan trolig settes til 1130-40-tallet (Eide 2007). I skipets nordvestre hjørne løper en vindeltrapp opp i et tårn. Herfra har det vært inngang til et loft. Det var trolig portaler i skipet i vest og sør, muligens også i nord, og i koret i sør helt inn mot skipets østvegg. Inntil skipet i vest var det spor etter et lite våpenhus. Bygningens veggåpninger og hjørner har vært murt i kalkkvadre, mens veggene har lave steiner av siltholdig kalk (Eide 2007:142-44). Golvet i skip og kor har vært belagt med kalkheller. Etter noe tid ble det bygd til et sakristi på korets nordside. To støttemurer mot skipets sørmur er klart sekundære. Det er funnet kirkegårdsmur parallelt med og inntil Østre strete i sørøst og Clemensalmenningen i nordøst. Utgravningene i 1971 har avdekket to nivåer med gravlegging eldre enn steinkirken. Gravene i det øverste nivået hadde samme orientering som steinkirken. Før dette nivået var det påført et tykt utplaneringslag med sand. Under dette ble det funnet 140 graver orientert parallelt med Clemensalmenningen og den nordøst kirkegårdsmuren (Eide 1974). Også inntil den sørøstre kirkegårdsmuren er det funnet graver med samme orientering. Det er så langt ikke påvist spor av eldre kirke(r). Det er imidlertid rimelig å anta at det har vært to eldre kirker tilsvarende de to kirkegårdsnivåene, og at også disse var viet til St. Clemens. De eldste gravene er 14C-datert til ca. år 1000 (Gulliksen & Nordeide 2007). Kirken ble revet etter reformasjonen (Eide 1974). Clemenskirken var sognekirke kun (som det ser ut til) for gårder inne i byen (jfr. DN V:943) og da for søndre del av byen. Rundt 1400 dro kirken landskyld i hovedsak av gårder i nærmiljøet, men også så langt sør som Onsøy i Østfold og i nord til Stange og Ringebu (RB 294f). (Kartreferanse: CO 045-5-3)

ST. NIKOLAI, Gnr.234 bnr.7.

ID 85131

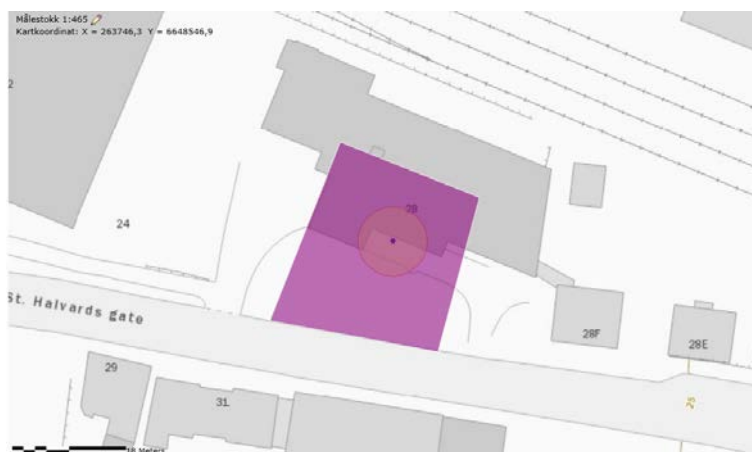
Kirken ble fremgravd og fjernet ved graving for Smålsbanen i 1877-78 (Blix 1879). Det er ikke funnet rester etter den ved senere arkeologiske undersøkelser i området (Molaug 2011). Eldste omtale av Nikolaikirken er i 1240, i forbindelse med militære kamper i Oslo (*Og da dei kom over, stansa dei mellom Austre stretet og Nicolaskyrkja*, Soga om Håkon Håkonsson kap 231). I samme kilde (kap 333) heter det at «[Kongen] *let byggje ei borg på Åkeberg i Oslo og let henne sidan føre til Nicolaskyrkja*». Utgiverne har oppfattet dette slik at kong Håkon trolig oppga borganlegget på Åkeberg og benyttet steinene til et nytt (borg-) anlegg ved Geitabru, ikke langt fra Nikolaikirken (jf. Fischer 1950:22f). Det var Blix som dokumenterte de ruinene som Fischer seinere identifiserte som restene av Nikolaikirken (1950:92f). Kirkens grunnplan slik denne framstilles hos Blix og Fischer består av et rektangulært rom, og hvor det mot vest ut fra langveggene løper to murstykker i få meters lengde. Det er uklart om disse murstykkene fortsatte inn i sjakkanten da Blix dokumenterte dem, og at de således kan ha hatt et tverrgående murløp som forbandt dem noe lenger vest. I så fall har vi en meget langstrakt bygning delt i to rom med en tverrgående vegg midt på. Fundamentene viser en steinbygning orientert så noenlunde i retning øst-vest og ikke i forhold til datidens streter, og det må være en rimelig tolkning at den har vært en kirke – også med hensyn til dens størrelse og byggemateriale. Kirkens rektangulære form uten et mindre og smalere kor antyder en datering til rundt 1300, noe som ikke finner støtte i at kirken eksisterte allerede før 1240. Forklaringen er mest sannsynlig at den på et tidspunkt er blitt om- eller nybygd, at den tidligere kan ha vært en stavbygning, eller mer sannsynlig en steinbygning med den sedvanlige romanske grunnplan. Trolig kan denne om- eller nybyggingen tidfestes til rundt 1400. I biskop Øysteins jordebok er det notert der det redegjøres for Nikolaikirkens inntekter: «*Pessar iardar lagde biscop Øystein til kirkiunnæ þa hon bygdiz*» (RB 293). Det finnes kun én Oslobiskop med dette navnet i middelalderen, og det er Øystein Aslaksson (1386-1407). At biskop Øystein påtok seg dette ansvaret rundt 1400 åpner for den muligheten at Nikolaikirken i sin tid var blitt reist av en av de tidligere biskopene, og at det lå til dette embetet å råde kirken. Det finnes en rekke testamenter fra seinmiddelalderens øverste elite som begunstiget Nikolaikirken på linje med de andre kirker og klostre i Oslo (DN II:75, 85, III:160, V:512, 835, VI:306). Gavene var tilsvarende hva andre kirker fikk: penger, voks, kyr og tjære, men også et fat til handvask (*munnlaug*) og et vannkar – men i motsetning til disse fikk ikke Nikolaikirken landskyldparter. Jordeboka viser at kirken har eid slike, men sett i forhold til de andre kirkelige institusjonene i Oslo lå det svært få skyldparter til Nikolaikirken rundt 1400: fem parter til mensa og tre parter til fabrica (RB 293). Prest ved kirken nevnes ved noen få anledninger, alle før Svartedauen (DN III:87, 146, XXI:2), men det ble fortsatt ført inntekter til både prestens underhold og kirkens vedlikehold så seint som rundt 1400 (RB 293). Forklaringen er trolig at kirken etter ca. 1400 ble betjent av presten ved en av de andre bykirkene – og da muligens Halvardskirken. Det er kjent at det lå gravplass til kirken på slutten av 1300-tallet (*a strætenu væstan at Nikulos kirkiu garde*, DN XI:73), noe som også antydes på Fischers uttegning av Blix' dokumentasjon. Det ser også ut til at Nikolaikirken hadde sogn, og muligens inkluderte dette områder utenfor byens takmarksgrense, ut fra formuleringene i et brev fra 1297 om at fiskerier i Bekkelaget lå i Nikolaikirkens sogn (DN XXI:2). I så fall er det et alderdommelig trekk som antyder at Nikolaikirken bør være etablert seinest tidlig på 1100-tallet. Dette er med på å bygge opp under sannsynligheten for at den dokumenterte steinkirken nok har hatt en (eller flere) forgjenger(e). Kanskje er det slik at Nikolaikirken rundt 1400 gikk over fra å være en regulær sognekirke til å bli et kapell med sjeldne og spesielle messer. (Kartreferanse: CO 045-5-3).

ST. LAVRANS KIRKE OG HOSPITAL, St. Halvards gate 26 og 28, Gnr.233 Bnr.187.
ID 12964

Eldste omtale av anlegget er i 1240, men da kun av en kirke med kirkegård: «*Olav frå Vigtil hadde flydd frå Vestre stretet. Da såg han seg ingen anna råd enn å søkje seg inn i Lavranskyrkja med mennene sine, men endå fall det nokre utafør kyrkjegarden*» (Soga om Håkon Håkonsson kap. 235). Nicolaysen (1862-66:732) vil med utgangspunkt i sagaens beskrivelse av kampenes forløp lokalisere Lavranskirken med kirkegård til et område nordøst for middelalderbyen i retning Galgeberg «[oppe] i den nuværende Galgebergsgade; dette kunde godt stemme med, at der i kjelleren under det øverste hus, no. 22, paa venstre haand, før man kommer til jernbanen, for nogle aar siden blev truffet et skelet og noget søndenfor huset i haven murlevninger». Fischer (1950) støttet denne identifiseringen. Galgebergsgade (*Gaden oc Weien op Efter Till Galgeberget*, kart 1742) er identisk med nåværende St. Halvards gate, navneskiftet skjedde i 1866. Galgebergsgade 22 tilsvarende St. Halvards gate 26B. Håkon Christie dokumenterte i 1951 ei grøft i St. Halvards gate 28 (dagbok «Det gamle Oslo 1951 - » s. 3ff, Riksantikvarens arkiv). Han beskriver et ca. 1 m tykt, homogent kirkegårdslag med en rekke skjeletter inne på tomten, og inntil/langs gjerdet mot gaten en tørrmur som han oppfattet som en sannsynlig kirkegårdsmur. I tillegg ble han vist en buestein med vulst og hulkil funnet i hagen på stedet, og som han avtegnet. Den er middelaldersk, og sannsynligvis har den vært del av en dekkbue over en portal eller et større vindu fra andre halvdel av 1200-tallet («*Decorated Style*»). Dersom buen har vært rund og dens radius regnes ut, gir det en veggåpning på 3,95 m; annerledes dersom steinen stammer fra en spiss bue. Beskrivelsen av kirkegårdslaget (homogent) viser at dette var en velbrukt gravplass. Nicolaysens murrester og Christies buestein gir grunnlag for å oppfatte Lavranskirken som en steinbygning. Da tomten for Peik Sjokoladefabrikk (St. Halvards gate 28) ble utgravd i 1919-20 ble det funnet flere skjeletter. Disse ble sendt til Anatomisk institutt. Blant skjelettene var det flere som viste tegn på spedalskhet (Holck 1974:187). Ved kontroll av kartotek kortene på Anatomisk institutt, UiO, viser det seg at ett kranium stammer fra St. Halvardsgate nr. 33 (A 1580), 14 kranier fra nr. 26B (A 1667-1680) og to er kun merket «St. Laurentiuskirken» (A 735-736). Disse kraniene er tatt inn under byggearbeidene, ikke ved arkeologiske undersøkelser. Det er ingen grunn til å vektlegge det ene kraniet fra St. Halvards gate 33 og som er kommet inn samtidig med de andre og nok har endt der ved en tilfeldighet. I Oslo i middelalderen er det, i tillegg til hospitalet ute på Hovin (DN III:522), omtalt to (?) hospitalet: i 1302 *St Laurentiushospitalet* ved Lavranskirken (RN 66, jf DN III:160, 1331), og i 1304 et *hospitalli leprosum* (DN II:75). Disse er blitt oppfattet som to forskjellige institusjoner (Lange 1856:398, Faye 1882:64). Nicolaysen nevner derimot ikke leprahospitalet, kun Lavranskirken «med tilhørende hospital» (1862-66:732). Hva vi må oppfatte som et leprahospital beskrives i 1530 som *sancti Jørgens hospittalle legendes vden fføre forscreffne Opslo* (DN I:1077). Faye (1882:63f) argumenterte som følger med utgangspunkt i det skriftlige kildematerialet: middelalderbrev som gjaldt Lavranshospitalet omtalte dette som St. Laurentii hospital eller det ble nevnt sammen med kirken, mens de øvrige brev som omtalte et hospital ikke hadde en slik referanse og altså måtte gjelde en separat institusjon forbeholdt leprapasienter. Dessuten mente han at situasjonen nok var som i blant annet Trondheim, med ett leproseri og ett alminnelig fattighus. En slik forståelse av de skriftlige kildene åpner for at Lavranshospitalet og Jørgenshospitalet var to separate institusjoner, begge beliggende godt utenfor middelalderbyen. Førstnevnte var et anlegg med kirke og gravplass, og det faller ikke urimelig å knytte dette til de arkeologiske observasjonene fra St. Halvardsgate. Hvorvidt St. Jørgenshospitalet hadde kirke skal være uvisst. Det arkeologiske materialet svekker denne hypotesen, i og med at funnet av kranier med lepra sammen med bygningsrester peker mot én institusjon i området St. Halvards gate 26-28. Et annet argument er at et leprahospital/St. Jørgenshus burde hatt en viss formue i form

av landskyld til sin drift. Jørgenshospitalet er ikke nevnt i biskop Øysteins jordebok 1388-1401 (RB), noe som derimot er tilfellet for Lavranskirken og hospitalet (RB 297f). Testamentarisk mottok leprahospitalet gaver i form av voks og penger (DN II:75, DN V:193) men ikke landskyld av gårdparter. Landskyldinntekter kan ikke belegges før i 1530 (DN I:1077), da kong Fredrik I forlente «*sancti Jørgens hospittalle*» til en Osloborger «*mett alatt gottz renthe oc rettughett som ther nw leger til samme hospittalle*». Videre fulgte plikten «*att han ther skall ladde holle messer oc andhen gwds tienneste*», hvilket antyder at det lå en kirke til hospitalet. Dette er første gang dedikasjonen til St. Jørgen nevnes i kildene. Det forhold at et hospital tilknyttet Lavranskirken nevnes første gang i 1302 (*St Laurentiushospitalet*, RN 66), omtrent samtidig med eldste omtale av et *hospitali leprosorium* i 1304 (DN II:75), gjør det mulig – men ikke nødvendigvis sannsynlig – at det dreier seg om to separate anlegg. På bakgrunn av det foreliggende kildematerialet og ovenstående tolkning av dette faller det rimelig å gå ut fra at det her dreier seg om en og samme institusjon, og at hospitalet som var etablert ved Lavranskirken rundt 1300 også var et leprahospital. Tydeligvis var *Spitalen ok Lafranz kirkia* ved reformasjonstiden gått over til å bli et rent leprahospital. Lavranskirken er ikke nevnt med sogn i løpet av middelalderen. Den er heller ikke nevnt med egen prest, noe som åpner muligheten for at ansvaret for hospitalet og kirken allerede fra rundt 1300 kan ha ligget til Oslo domkirke, slik vi finner forholdene beskrevet i 1487 (DN V:933). Fraværet av prest vises også ved at det rundt 1400 ikke var avsatt landskyld til underhold for en prest ved Lavranskirken, mens det til samme tid lå høvelig bra med slike inntekter til så vel kirkebygningens vedlikehold (*kirkian til byggingar*) som til de syke (*folkene til vider liifuis*) (RB 297f). Skyldpartene lå spredd fra Enebakk i sør til Ringsaker og Toten i nord med svært få parter i byen eller nærområdet. I 1532 ble hospitalets jordegods forlent prosten Morten Krabbe ved Mariakirken (NRR I:40, Lange 1856:397f, Faye 1882:64), men i 1538 ble dets inntekter lagt til det da nyopprettede Oslo hospital (NRR I:55, Nicolaysen 1862-66:732) og Lavranshospitalet ble dermed nedlagt. Dette nye hospitalet var blitt etablert i det tidligere Gråbrødreklosteret som franciskanerne hadde bygd øst for Alnaelva og byen på 1290-tallet (Faye 1882:67). I tillegg fikk Oslo hospital i 1547 overført landskyldinntektene fra St. Jørgens hospital i Tønsberg ”*til evig Tiid*” (NRR I s. 96). Trolig var Lavranskirken blitt lagt ned i god tid før dette, for den er ikke nevnt i Jens Nilssøns visitasreiser 1574-97 – ei heller som ruin. Sannsynligvis har dette skjedd i tiden etter reformasjonen. (Kartreferanse: CO 045-5-3).

HOSPITALE SACERDOTUM, ukj. lokalitet i Oslo middelalderby.

IKKE REGISTRERT

Dette hospitalet ble trolig opprettet rundt eller noe etter ca. 1400, da hospitalet på Hovin ble lagt ned og dets inntekter overført Aker kirke (RB 299). Eldste omtale er i dokumentene fra en rettssak i 1599 (Faye 1882:73f): Forstanderne ved det i 1538 nyopprettede Oslo hospital hadde da stevnet lesemesteren i Oslo inn for Herredagen i Oslo, da de mente at mester Halvard urettmessig oppebar inntektene av gården Hovin og bygården *Povelsgården*. Det ble av forstanderne vist til en gammel jordebok hvor det sto at fra gammelt av lå «*Hofvin och Capella, der hos ligger, och Povelsgaarden*» til en institusjon kalt *Hospitale sacerdotum* og som da for lengst var «*ødelagt och afschafft*». De mente derfor at disse gårdene skulle vært overført Oslo hospital, slik dette ved etableringen hadde fått overført inntektene fra det tidligere hospitalet ved St. Lavranskirken i Oslo. Magister Halvard svarte at for det første hadde disse gårdene ligget til kapitlet og kannikene ved domkirken (St. Halvards kirke) og fulgt denne «*wdj nogle hundrede Aar, Ock aldrig nogen tiid schall hafue Liggitt till Sancti Laurentii Spetall her wed Opsloe*». Dernest at domkirkens kanniker og prester hadde hatt et hospital for «*gamble Udleffuede Canniker och Prester*» kalt *Hospitale sacerdotum*, og at *Povelsgården* hadde fungert som hospitalsbygning og Hovin som avlsgård. Og for det tredje at ved reformasjonen ble hospitalsbygningen nedlagt og inntektene fra stiftelsen samt Hovin lagt til erkepresten og deretter bevilget lesemesterstillingen til dennes underhold. Mester Halvard vant saken. Faye kunne dessuten underbygge dommen ved å henvise til Andreasalterets jordebok 1601 og Oslo domkapittels jordebok 1595, og som bekreftet mester Halvards påstander. I sistnevnte heter det under oppføringen av landskyld til *Altare Andrae* ved domkirken at «*Denne gaard Hoffuin, war wdi gammeldage, de krancke, siuge och blinde cannikers och presters aufflsgaard, och war lagd thennom thill vnderhold, som icke kunde giøre nogen thieniste (...) Och war Pouls gaard wdj Osloe forskreffne canniker och prester, som siuge och krancke ware theris husspittal*» (Hamre 1983:163). At Lavranskirken med hospitalet tidligere lå til Oslo domkirke bekreftes ved et brev av 1487 om en grensegang, skrevet av «*Herman Truelsson canik i Oslo oc ombotzman pa komunæ iorder i domkirken oc Elef Pakke prebendatus ther sammestadz oc presther ath sancti Larisskirke spitalen oc ombotzman wyrdelighess herre biscop Nielseses wegnæ oc spitalens wegnæ*» (DN V:933). Hospitalbygningen *Povelsgaarden* er ikke nærmere identifisert eller lokalisert. (Kartreferanse: CO 045-5-3).

HOSPITALET VED MARIAKIRKEN, ukj. lokalitet i Oslo middelalderby.

IKKE REGISTRERT

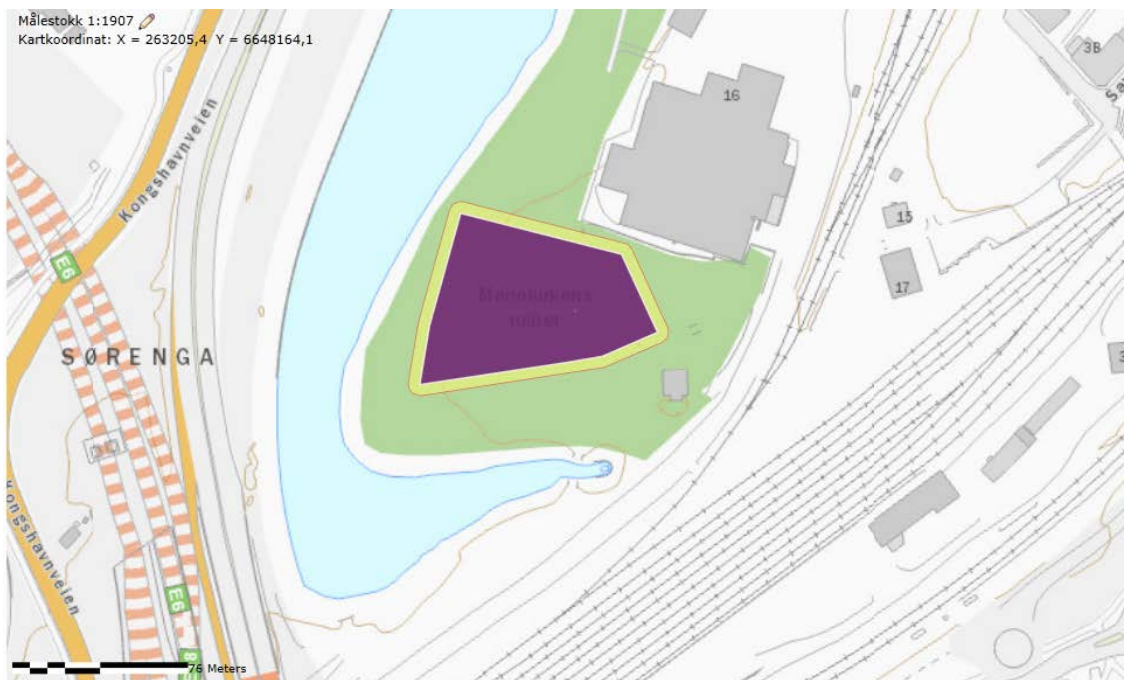
I 1308 innstiftet kong Håkon V Magnusson ved sitt testamente et fattighus (*þarfindahús*), og han la ut tomt til dette nær ved Mariakirken: «*wer vilium skipa þeim twptir wid Mariu kirkiu j Oslo ok sialfir skulum wer lata byggia þeim þarfinnda hws at þeir sem vanfærir eru eda werda af hirdinni herbergis*» (DN XI:6, Faye 1882:65f). Dette fattighuset ble rimeligvis bestyrt av prestene ved denne kirken. Hospitalet var i første rekke ment å ta over for det hospitalet som kongene tidligere hadde hatt for sine folk (hirden og svennene) ved Varna kloster i Østfold. Lange (1856:398) mente hospitalsbygningen måtte søkes «i Oslo Strandgade, eller i dens Nærhed», da det på 1850-tallet her fortsatt fantes en fattigstue. Den daværende bygning var reist i 1778 av Oslo Ladegårds eier, men flere forhold antydte at den var meget eldre: «der er meget, som taler for, at den er en Levning af hint Kongens *þarfindahús*». (Kartreferanse: CO 045-5-3).

STA. MARIA (KONGELIGE KAPELL), Gnr.234 bnr.43.

ID 42178

Den eldste Mariakirken var en stavbygning i stolpekonstruksjon, bygget på samme sted som der den seinere steinkirken ble reist. Den hadde rektangulært skip (ca. 10 x 7 m) med smalere, nær kvadratisk og rettavsluttet kor (ca. 4 x 4 m). Stolpene i nord- og sørveggen i skipet var gravd ned fra en vegg-grøft. Vestveggen hadde fire jordgravde stolper. Utenfor denne var det en smal svalgang, og vest for denne var det flere graver (Christie 1966). Kirken er datert ved mynter til tiden rundt 1050 eller kort etter (Schia 1991:111f), en datering som harmonerer bra med tradisjonen om at det skal ha vært kong Harald Hardråde (1046-1066) som bygde den første Mariakirken (JN 573, Nicolaysen 1862-66:29f). Eldste skriftlige omtale av en Mariakirke i Oslo er i 1197 i forbindelse med kong Sverres kamper med baglerne: «*Sigurd av Mostad og Øystein Ragnvaldsson med møringane skal leggje ut åt Øyrane attmed Mariakyrkjegarden langs Sørstretet*» (Sverre-soga kap. 134). Omtalen her gjelder en steinkirke bygd på 1130-tallet (Eide 2007). Den hadde rektangulært skip og smalere, nær kvadratisk kor med apsidal avslutning. Det er to lisener inntil hver av langveggene i skipet. Det var inngang fra nord og sør omtrent midt på skipet, sannsynligvis også inngang fra vest. Et større tårn i vest er bygget sekundært inn mot skipets vestmur, trolig med et herskaps Galleri som vendte mot øst mot koret. Det er antagelig føyet til på 1200-tallet. Trolig samtidig er også koret noe utvidet mot øst, slik at det fikk en rektangulær form. Før 1300, trolig fra tidlig på 1290-tallet, ble kirken ombygd i tegl (Horgen 1995). Koret ble revet og tverrskip mot nord og sør ble reist inntil det gamle skipet i øst. Det var inngang til begge disse fra vestveggen. Nytt rektangulært kor ble reist øst for tverrskipene. Bredden var omtrent den samme som skipet i den romanske kirken, som ble beholdt. Trappeløp i østmuren i begge tverrskipene har trolig gått opp til et lektorium. Et sakristi (nevnt 1321, DN V:66) ble føyd til på korets nordside. I vest ble det gamle tårnet revet og det ble bygd ny vestfasade med hjørnetårn på hver side av skipets forlengelse. Tårnene ble forsterket med fire støttepillarer ved hjørnene mot vest (Fischer 1950:82f). Bygningens samlede lengde ble nå 57 meter. Til anlegget hørte en prostegård (nevnt 1331, DN IV:194) og en prestegård (nevnt 1336, DN IV:296). Kirken ble kollegiatkirke på 1290-tallet (Nicolaysen 1862-66:29). I 1308 ble *sancte Marie Asloensis* en av de 14 norske kirker som pave Clemens V lot kongen få råde som sine kapeller (DN I:113), og i 1314 forordnet kong Håkon V Magnusson at prostens ved kirken i tillegg skulle være kronens kansler (DN I:143). I tillegg til høyalteret er det kjent 10 altere i kirken i løpet av middelalderen (Nicolayssen 1862-66:29f). Kong Håkon V ble gravlagt i høykoret i kirken i 1319, ved siden av dronning Eufemia, død i 1312. Gravkammeret for disse er utgravd arkeologisk og skjelettene tatt vare på. Kammeret var murt opp som en dobbeltgrav midt i sentrallinjen for kirken. Nær ved var også graven til kongens svigerfar, kong Witslaw 2 av Rügen. Han døde i 1302. Kong Håkon VI Magnusson og muligens kong Magnus Eriksson er gravlagt i kirken. Det er funnet flere gravplater inne i kirken. Kirken var gravsted for etterkommerne av Håkon Vs datter Agnes, kalt Sørumslekten (Roaldset 1996). Det har vært kirkegård rundt hele kirken. Store deler av den murte kirkegårdsmuren mot nord og sør er funnet. De nederste delene av sørmuren er bevart over bakken. Kirkegården har vært utvidet mot vest, trolig i forbindelse med kirkens utvidelse rundt 1300. Både den eldre og den yngre kirkegårdsmuren er fjernet her pga. jernbanearbeider. Også østre avgrensning av kirkegården er utvidet, vel i samband med utvidelsen av koret før 1300. Dette var samtidig vestmur i kongeborgen. Den er bevart som en lav ruin og står inntil den eldre sørmuren i kongeborgen. I 1493 hadde kirken en prestestand bestående av prostens, seks kanniker og seks *vicarier* (DN XVIII:130). Kirken fikk trolig store ødeleggelse i 1523 da byen brant. En del av klenodiene ble før brannen brakt i sikkerhet til Akershus (DN VIII:528). Det finnes flere sekundære støttepillarer inntil sørmuren, to utvendig og en innvendig i skipet og to støttepillarer inntil hvert av hjørnene i sørmuren i søndre tverrskip. Dette har sammenheng med at fundamentene

i søndre del av kirken har sunket. Kirken skal ha stått til forfalls i 1542 og bygningsmaterialet gitt til byens borgere for nedrivning. Før 1545 var dens inntekter og eiendommer lagt til Halvardskirken. I 1549 fikk prosten pålegg om å avgi kirkens messeklær og klokker til Halvardskirken. I 1598 sto kun et stykke av muren igjen (Nicolaysen 1862-66:29f, 724). I 1389 nevnes en gave: *til Mari kofwans bygning eina seng swa goda sem fiorar merker peninga* (DN IV:571), altså ei seng verdt fire mark penger til vedlikeholdet av et kapell (*stúka*) eller rom i tilknytning til selve kirkebygningen. Muligens kan det dreie seg om det tilbygget som vises inntil nordre korsarms vestvegg på Fischers grunnplan av kirken, trolig omtalt som *Mariu altara j norddra wængenum j Mariu kirkiu* (DN II:412, 1370) og *Mariu alters i nørdræ væynggenum i Marie kirkæ j Oslo* (DN V:773, 1451). (Kartreferanse: CO 045-5-3).

AKERSHUS BORGKAPPELL, Gnr. 207, bnr.1.

ID 83758

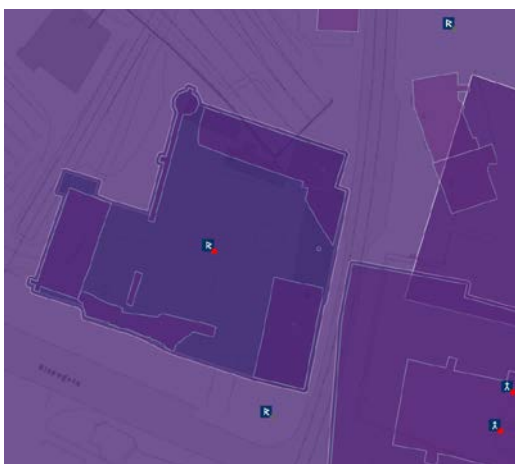
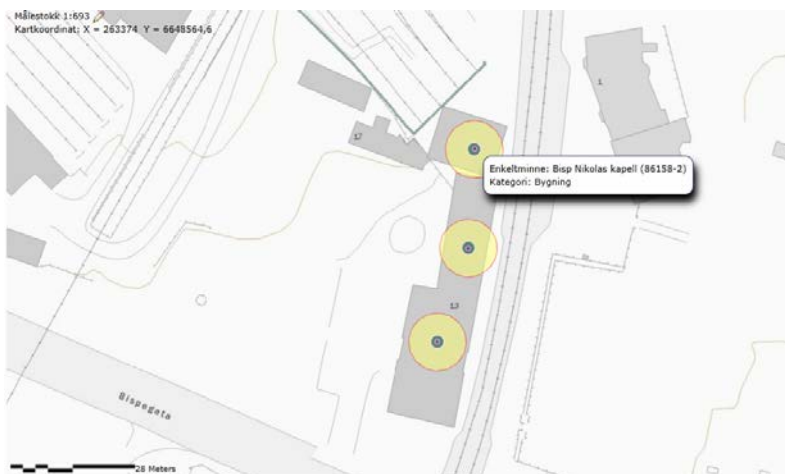
Eldste omtale av riksborgen på neset under Aker gård – Akersneset – er i 1300. Kong Håkon V Magnusson hadde da latt skrive et gavebrev til sine kanniker ved Mariakirken, og et eksemplar av brevet skulle «*liggia i Akersnese en anner i Mariu kirkiu*» (DN I:92). Dette må innebære at anlegget på dette tidspunkt var operativt og i bruk. Fischer (1950:32) finner en bekreftelse på dette gjennom en omtale av beleiring av borgen i 1308. Anlegget ble i 1322 omtalt som «*Akersborg*» (DN XXI:29). Det finnes gode argumenter for at hele borgen ble reist ut fra en enhetlig plan (Eriksson 1995:148), og dermed at også kapellet må regnes bygd da borgen sto ferdig en gang i de første årtiene av 1300-tallet (jf. Fischer 1950:33). Kapellet var på 1500-tallet plassert i sørfløyen i slottet. Det er sannsynlig at det hadde samme plassering også tidligere. Det er uvisst hvorvidt kapellet hadde en stedlig prest eller om en slik fantes i kongens følge, men i 1531 nevnes *Mattis Cristiernssen cappelan paa Aggershusz* som prelat for riksråd og høvedsmann på Akershus Mogens Gyldenstjerne (DN II:1102). (Kartreferanse: CO 045-5-3).

BISPEGÅRDSKAPELLET, Oslo gate 13.

ID 176213, jf. ID 86158

Eldste omtale av en bispegård i Oslo er trolig i 1177 i forbindelse med et av kong Sverres angrep på Oslo: «Bisp Nikolas var ridande, og han hadde nokre klerkar i følgje med seg; han var oppi stretet utanfor garden sin da åtaket tok til» (Sverre-soga kap 135). Som Fischer (1950:102) påpekte er det sannsynlig at denne «gården» hadde samme lokalisering i byen som det seinere bispeanlegget, men at den på dette tidspunkt trolig ikke var befestet og hadde bygninger av tre (Dahlin 1990). Bispegården lå dermed tvers overfor byens domkirke, St. Hallvardskirken, skilt fra denne av Nordre strete. En østfløy i stein, to bygninger inntil hverandre, hvorav den ene et forsvarstårn, ble bygget på slutten av 1100- eller begynnelsen av 1200-tallet. På et seinere tidspunkt ble det bygd ei bro eller overbygd gang som førte fra bispegården over til domkirken. Etter kampene i 1240 ble broen av tre erstattet av en bro med bærefundamenter i stein. Bispegårdens nordfløy ble bygget i stein og tegl i to etasjer. Gerhard Fischer har antatt at det nordøstre rommet i første etasje var brukt som kapell. Rommet hadde lengderetning øst-vest med to små repositorer i østveggen, to vinduer i nordveggen, inngang vest i sørveggen og et trappeløp opp til hallen i 2.etasje bak vestveggen. Vest for trappen står ruinene av et tilsvarende rom i første etasje. Taket hadde krysshvelv i tegl. Bygningsteknisk ser kapellet ut til å være murt opp i førstningen av 1200-tallet, men hvelvene må være yngre, fra sent 1200-tall eller tidlig 1300-tall. På grunn av jernbaneutbygging ble deler av nordfløyen demontert rundt 1920. Rommet ble gjenoppbygd som en separat bygning oppå tunellaket i 1961, noen meter høyere og litt forskjøvet i forhold til dets opprinnelige plassering, (Kartreferanse: CO 045-5-3)

FRANCISKANERKLOSTERETS KIRKE (klosterkirke), Ekebergveien 1 Gnr.233
Bnr.103 (kirken).

ID 84227

Eldste omtale av et franciskanerkloster (minoritter, barfotbrødre, gråbrødre, *auster brødra*) er i et avlatsprivilegium utstedt av pave Nikolas 4 i 1291 (*conuentus fratrum minorum Asloensium*, DN VI:57). Etableringen skal ha skjedd før dette tidspunktet, trolig i 1286 eller kort etter (Lange 1856:443), og med støtte fra hertug Håkon V Magnusson og kong Eirik som hadde gitt brødrene tomt å bygge på (RN 649). Kongenes vernende hånd over gråbrødrene vedvarte (jf. DN VI:73). Dette til tross, så ble brødrene kraftig motarbeidet av Oslobiskopen, og byggingen deres av kirke ble stanset og delvis revet ned i 1291. Franciskanerne var direkte underlagt paven, og han grep inn i denne konflikten (DN III:31). Det ble foretatt en arkeologisk undersøkelse av kirkens østparti med den oktagonale avslutning i 1935 (Fischer 1950:132f). Kirken ser ut til å ha vært bygd i tegl med grunnmur av stein. Trolig er kirkens fundamenter benyttet for de senere byggene på stedet. Gråbrødrene ble rikt dotert av samfunnseliten, også den kirkelige (f.eks. DN II:75, DN III:160, DN V:835). Paven bestemte i 1297 at *Predicatorum Minorumque* hadde rett til å preke, høre skriftemål, pålegge pønitens og begrave døde som ville gravlegges på disses gravplass, samt å hente disse døde i deres hjem og føre likene til kirkegården i prosesjon og med kors (DN IX:73), noe som opphav til mange og lange konflikter med særlig sogneprestene rundt om, i og med at disse dermed fikk store inntektstap. I 1513 utstedte «*frater Petrus Matthie prior conventus ordinis Predicatorum, frater Haquinus Hauordi lector et custos, frater Haluardus Erics gardianus conventus ordinis Minorum*» avskrifter av eldre avlatsbrev for kirkene i Oslo stift (DN IV:1064). Deretter er kildene tause om brødrene. Når konventet ble nedlagt er uvisst, men i 1538 overdro kong Kristian III brødrenes bygningsmasse til Oslos borgere for at disse skulle etablere et hospital på stedet (Lange 1856:446). Samme år ble Lavranshospitalets inntekter lagt til dette Oslo hospital (Nicolaysen 1862-66:732). Videre fikk det nyopprettede hospitalet seg tillagt inntektene fra et alter ved domkirken (1546), inntektene fra det da nedlagte leprahospital i Tønsberg (1547) samt av en rekke kongelige eiendommer (1550). De fleste av anleggets bygninger brant i 1567, mens kirken ble stående fram til Gamlebyen kirke ble reist på samme stedet i 1796 etter en brann i 1794 (Berg 1939:135, Faye 1882:67, 72). Hospitalet skulle betjene fattige og syke. Over tid ble hospitalets innretning justert i forhold til type beboere, men institusjonen befant seg på slutten av 1800-tallet fortsatt på samme sted. At det var gravplass til klosteret er belagt i en rekke kilder (jf. DN IV:226), men denne har ikke latt seg påvise arkeologisk. Sannsynligvis har den ligget nord for kirken på den andre siden av Ekebergveien, gateadresse Ekebergveien 2. Her var gravplassen for hospitalet og fra 1734 for en ny hospitalskirke – fra 1796 Gamlebyen kirke. Denne kirkegården ble utvidet i 1860 og 1869 og kalt Oslo kirkegård. Den ble en del av Gamlebyen gravlund i 1961. (Kartreferanse: CO 045-5-3).

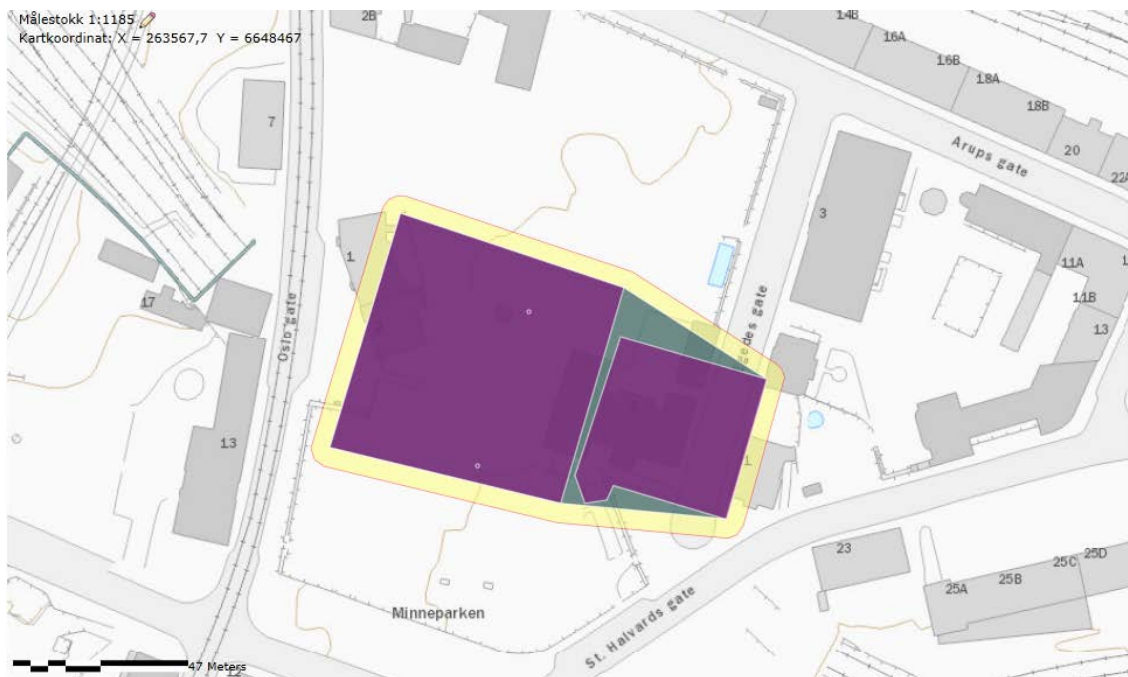

ST. OLAVSKIRKE OG DOMINIKANERKLOSTERET (klosterkirke), St.Halvards plass 3, Gnr.233 Bnr. 20, 56, 57, 201, 202, 203, 233, 300, Gnr.999 Bnr.1 og 821.

ID 22323

Klosteret består i dag av to deler med forskjellig bruk og utseende. Østfløyen i klosterbygningen fra middelalderen med tre overhvelvete rom er inkorporert som 1.etasje i bispegårdsanlegget bygget i 1883-4, arkitekt H. Thrap-Meyer. Det midterste og nordligste rommet har original inngang fra korsgangen. Det nordligste har trolig vært kapitelsal, det midterste skrivesal. I dette er det bevart kalkmalerier, bl.a. en fuglefrise. Dateringen er usikker. Det sørligste rommet, sakristiet, har fått moderne inngang fra bispegården. Vest- og nordfløyen i klosterfirkanten er revet og ble gravd fram henholdsvis i perioden 1931-35 og 1953-74, samt i 1984 (Hommedal 1986:10-18, 1987). Ruinene har vært konservert i flere perioder, i 1917-28 v/Fischer, i 1930-årene, 1962-67, 1987-90 og senest 2007-11 (Berner og Stige 2011). De eldste undersøkelsene fant sted i 1865. Sørfløyen med Olavskirken ble utgravd av Gerhard Fischer i forbindelse med fremføringen av jernbanekulvert i perioden 1914-26. Med unntak av nordveggen i kirken og koret ble steinene demontert og rekonstruert på toppen av kulverten i 1928-29. Denne delen var en integrert del av Minneparken sammen med Hallvardskirken. Eldste omtale av klosteret er i 1240 under militære kamper i Oslo: «*Men da kong Håkon hadde skipa mennene sine til åtak slik som han ville, ved det ledet der han sjølv var, gjekk han inn i Kórsbrødregarden og derifrå til Preikargarden [dominikanerklosteret]. Mellom Olavskyrkja og Kórsbrødregarden var ein sterk skigard, men ingen steinmur*» (Soga om Håkon Håkonsson kap 236). Denne kirken dediserte St. Olav var i kongens eie før opprettelsen av en dominikanerkommunitet i Oslo: «*Han gav preikebrørne [i Oslo] Olavskyrkja*» (Soga om Håkon Håkonsson kap 333). Dominikanerne (predikebrødrene, svartbrødrene, *vp till broedra*) var således etablert før 1240, og kirken var eldre enn dette (se nedenfor). Allerede Lange (1856:436) identifiserte Olavsklosterets lokalisering til nord for/innved Halvardskirken, og stedet ble bekreftet ved en arkeologisk undersøkelse av Oslo Bispegård i 1865 (Nicolaysen 1862-66:722f). Konventsbygningene var organisert i et firfløyet anlegg, men kirken utgjorde sør- og ikke nordfløyen, slik vanlig er. Dette skyldtes at brødrene overtok en allerede stående kirke, og det var ikke byggeplass for resten av anlegget i retning sør. I utgangspunktet ser det ut til at kirkebygget ble påbegynt reist som et frittstående tårn med støttepillarer ut for vesthjørnene, men etter en kort byggeperiode ble prosjektet oppgitt. Dette kan ha vært påtenkt som et kongelig profanbygg fra en tid da biskopen og kongen hadde kontroverser. I stedet ble tårnet omgjort til krypt, og en kirke ble reist østover fra tårnet. Denne hadde rektangulært skip med smalere, kvadratisk kor (Hommedal 1986, 1987:135-38). Dette kan tyde på at kirken var blitt bygd i romansk stil på 1100-tallet (Fischer 1950:118). Men bl.a. fundamenteringsmåten, muremåten og forekomsten av tegl gjør at Hommedal mener den er yngre, fra 1200-tallet, men ikke senere enn 1230-tallet (Hommedal 1986:173). Klosteret ble i den første byggefasen reist i lokal kalkstein, men fra slutten av 1200-tallet ble det benyttet tegl til hvelv i østfløyen. Hele anlegget regnes å ha stått ferdig i første halvdel av 1300-tallet (Meyer 2011). Det er funnet en rekke graver i klosterkirken og i korsgangen i klosteret. Øst for kirken har det vært kirkegård, og det er påvist en rekke graver her fra klostertiden. Humanosteologisk analyse viser at de begravde både har vært menn, kvinner og barn (Ekstrøm 2003). Dette passer godt med at kirkegården også ble brukt av andre enn klosterbrødrene, bl.a. skomakerne i Myklagard og deres familier og medlemmene av St. Anna gilde (DN III:854). Det er foreløpig ikke påvist noen kirkegårdsmur eller gjerde mot øst. Dominikanerne var forbudt å eie jordeiendom. Lange (1856:438) mener et testamente datert 1264 viser at denne regel var brutt, da det der heter at biskop Håkon ga bort en landskyldpart «*er ver koeypum af Predicaron*» (DN III:7). Brødrene mottok tidvis denne type gaver, men de solgte dem raskt, hvilket vises ved et brev datert 1302 og hvor det omtales at «*brodir Grundi, prior predicara broedra j Oslo ok oll þeirra conuent*» da solgte en nylig mottatt gave

– en landskyldpart – med givers samtykke (DN II:66). Til vanlig mottok brødrene gaver i form av salt, penger og voks (f.eks. RN 66, DN V:512). En mer sikker form for inntekt var den «Almisse», dvs. en tvungen årlig avgift som nok ble opprettet av kongen ved etableringen av klosteret (Lange 156:439). Den nevnes som fortsatt gjeldende under «*Konning Magni*» (1263-1280 eller 1319-1374) i en regest i 1622 (*en almisse, som haffuer werit giffuet thill Olai kircke ij Opsloe, fremdielis att schulle wed magt holdis och wdgiffues*, Reg. 2217). Det er usikkert i hvilket år klosteret ble nedlagt, men våren 1538 befalte kong Kristian III Peder Hanssøn og biskop Hans å sørge for at arbeidet med «*Skolen ved Sortebrødre Kloster*» (katedralskolen) ble igangsatt, samt å overtale de tre kapitler i Oslo å gå sammen i ett (Lange 1856:442). I tiden 1546-1627 fungerte deler av bygningsmassen som bispebolig (østfløyen) og katedralskole (nordfløyen). Sørfløyen (kirken) ble revet, mens vestfløyen ble leid ut som lagerrom for kjøpmenn (Lange 1856:437, Ekroll 2011). Østfløyen og de øvrige bygningene i bispegården fra 1883-4 er i dag kontorer og møtelokaler for Oslo bispedømmeråd. Den sluttet å være bispebolig i 1995. (Kartreferanse: CO 045-5-3).

ST. EDMUND OG STA. MARIA KLOSTERKIRKE, gnr. 206 bnr. 1 Hovedøya
ID 3198

Hovedøya kloster (cisterciensere) ble etablert på ei øy rett utenfor Oslo i 1146 eller -47 av munkene fra klosteret i Kirkstead i Lincoln og trolig etter initiativ fra Oslobiskopen. En eldre steinkirke på stedet dedisert St. Edmund ble ombygd til klosterkirke. En ny vurdering av de utgravde ruinene av Edmundskirken konkluderer med at den muligens ble bygd noe inn på 1130- eller noe inn på 1140-tallet (Eide 2007:165). Eide (1973:100) konkluderer med at «Edmundskirken synes å være et 'helstøpt' byggverk» og at den «må ha stått helt ferdig da cistercienserne ankom». Det er blitt hevdet at visse kirker med beliggenhet nær sjøen og på øyer langs leia skulle være bygd som såkalte «sjømannskirker» (Johnsen 1965:31f, Lidén 1987). Snarere bør en se for seg en eldre gårdsbebyggelse på stedet tilknyttet kirken, som på bl.a. Tautra i Trondheimsfjorden der det også finnes spor av en eldre kirke før et cistercienserkloster ble etablert. Edmundskirkens bygningsmessige likhet med Clemenskirken og med kongens Mariakirke i Oslo, sammen med dedikasjonen til den engelske kong Edmund som ble martyr etter at den hedenske danehæren hadde drept og torturert ham, kan antyde at Hovedøya opprinnelig var kongelig eiendom. Dedikasjonen til St. Edmund nevnes bl.a. i 1170-78 (*dendt hellige Jademun konge*, Reg. 1188), den yngre Mariadedikasjonen – som samtlige cistercienserkirker hadde – i 1197 (Sverre-soga kap. 132). Den toskipede kirken hadde rektangulært skip med rektangulært, lavere og smalere kor med apsidal avslutning. Korbueåpningen var delt ved en søyle. Kirkens vestvegg var noe tykkere enn det øvrige murverk, og i dens nordvesthjørne er et trappetårn med vindeltrapp. Den har trolig ledet opp til et loft over skipet. Kirken har fem døråpninger; i koret mot sør nær skipet, i skipet mot sør rett vest for korbuen samt to vestportaler og dør til tårnet. Ved etableringen av klosteret ble kirken utvidet mot øst ved at apsiden ble revet, tverrskip ble bygd til mot nord og sør øst for/inntil det gamle koret, og et nytt, mindre og kvadratisk kor reist inntil tverrskipene i øst. Utenfor vestveggen ble det bygget to forhaller som tjente som inngangshaller, den søndre for konversene som holdt til i vestfløyen, den nordre for folk utenfra klosterfirkanten. Det er ikke spor etter hvelvslagning i kirkerommet (Eide 1974, Fischer 1974). Kirkegården har vært nord og øst for kirken. Det er også funnet graver inne i kirken. I 1455 ble Nonneseter, birgittinernonnenes kloster i Bergen, angrepet og brent ned av de tyske kjøpmenn på Bryggen (DN III:830). Mange ble drept og noen nonner skal ha omkommet i brannen. Nonnene fikk trolig for en periode overta Munkelivs kloster av benedictinerne, mens de tyske kjøpmenn motvillig bygde opp igjen klosteranlegget. På et tidspunkt etter 1460 – trolig i 1468 – flyttet så nonnene til klosteranlegget på Hovedøya, og cisterciensermunkene flyttet fra Hovedøya til Munkeliv i Bergen. Munkenes tilstedeværelse i Bergen er belagt i 1476, men seinest i 1483 er de tilbake på Hovedøya, og nonnene ser ut til å ha vendt tilbake til Nonneseter i 1478-79. Lange vil således se en forbindelse mellom nonnenes opphold på Hovedøya og visse om- og nybygginger av bygningsmassen her utført i tegl, ikke i stein slik som benyttet da anlegget ble oppført. Muligens kan begge ordener ha holdt til på Hovedøya i perioder, for bygningsmassen er langt større enn nødvendig for ett konvent og det finnes i tillegg grunnmurer for større bygninger utenfor klosterfirkanten (Lange 1856:301f, 416f). At nonnenes opphold på Hovedøya ble sett på som midlertidig vises ved et testamente i 1473 («*thessa jordher skulo wara ok blifwa systrom ok brødhrom til widerqwekingh ok vppe hælde j sancte Birgitte ordens kloster æ hwar thet ær æller blifwer j Norighe*», DN IV:976). Klosteret mottok i seinmiddelalderen mange og store testamentariske gaver fra både verdslig og kirkelig elite (Lange 1856:406f). I kampene om Oslo i 1531-32 stilte abbed Hans seg lojal til kong Kristian, hvilket medførte at hovedsmannen på Akershus Hr. Mogens Gyldenstjerne i ettertid beskyldte abbeden for landsforræderi og deretter plyndret klosteret og fengslet abbeden (DN IX:688). Det firfløyede anlegget i stein brant i 1532, klosterets godsmasse ble lagt under Akershus hovedlen, og klosterruinene ble deretter benyttet som steinbrudd for Akershus slott og ble så

seint som i 1807-08 brukt til å bygge batterier på Hovedøya (Lange 1856:421f). Hele klosteranlegget er bevart som ruin med de høyeste veggene i klosterkirken. De øvre delene av disse er imidlertid rekonstruert. (Kartreferanse: CO 044-5-1).

FORKORTELSER

Kildegjennomgang til registrering av middelalderkirkesteder – forkortelser

For enkelte verker er det ikke oppgitt bind i henvisningene, men aktuelt fylke viser i seg til riktig bind. Dette gjelder for eksempel Norske Gaardnavne og Norges kirker.

A	Anatomisk institutt, UiO – løpenummer på registrerte skjelett/skjelettdeler
B	Borgartingslova. Or kristendomsbolkane. Gamalnorske lovstykke. Umsette av Knut Robberstad. Oslo, 1964 (s. 11-15).
DN	Diplomatarium Norvegicum : Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. 1847-2011. Flere utgivere
JN	Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597 / udgivne efter offentlig foranstaltning ved Yngvar Nielsen. 1885
NG	Norske Gaardnavne : Oplysninger samlede til brug ved Matrikelens Revision / efter offentlig Foranstaltning udgivne med tilføiede Forklaringer af O. Rygh. 1897-1936
NRR	Norske Rigs-Registranter : tildeels i Uddrag / udgivne efter offentlig Foranstaltning. 1861-1891
RB	Biskop Eysteins Jordebog (Den røde Bog): Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400 / efter offentlig Foranstaltning udgivet ved H.J. Huitfeldt. 1879
RN	Regesta Norvegica : kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovins. - B. 1 utgitt først i 1898, senere i 1989 i utvidet utgave etter at fullføringen av flerbindsverket ble gjenopptatt fra og med 1978
Reg.	Registrant over de Breve, som fantes paa Akershus 1622. Utrykt, i Riksarkivet.
St.	Stiftsbog eller Fortegnelse over Kirkernes Gods i Oslo og Hamar Stifter, optaget efter Statholderen Povel Huitfeldts Foranstaltning i aarene 1574-1577. Utrykt, i Riksarkivet